

*Málovics György–Juhász Judit–Mihók Barbara
Szentistványi István–Nagy Mihály**

**„Csak tíz, húsz... száz év múlva
ne ez a dal legyen!”¹**

A marginalizált közösségekkel folytatott
részvételi akciókutatás dilemmái

A részvételi akciókutatás (RAK) „a részvételt és a hatalmi viszonyok változását, a közösségeket érintő döntéshozatali folyamatokban való részvételt helyezi középpontjába”, valamint „a lehetőségek szerint az összes releváns szereplőt bevonja a valamilyen szempontból problémásnak ítélt helyzet értékelésének folyamatába abból a célból, hogy változásokat és konkrét cselekvéseket hozzon létre” (Bodorkós 2010, 31., 37. o.). E definíció és az elmúlt hét évben szerzett tapasztalataink alapján a RAK számunkra egy olyan folyamat, amely kifejezetten a kedvező társadalmi változások előidézése érdekében folyik (Bodorkós, 2010; Pataki et al., 2011), és aminek fő alapvonásai: (1) A kutatási szerepben részt vevők tudatosan alkalmazzák a tudományos megismerés szabályait. Ilyen értelemben egy strukturált társadalomkutatási folyamat. (2) A résztvevő kutatók és érintettek folyamatos, rendszeres együttműködésén alapul a kutatási kérdések meghatározásától az eredmények publikálásáig. (3) Lényegi eleme az akció. A folyamat a létrejövő tudásra építve az érintettek javát szolgáló akciókat igyekszik megvalósítani, amelyek egyrészt az adott problematikus helyzet megváltoztatását szolgálják, másrészt a létrejövő tudás működőképességi tesztjeként (Bodorkós, 2010) szolgálnak.

Mivel a RAK kifejezetten a társadalmi változások érdekében folyik, annak értékelésénél a tudományos eredményesség mellett a társadalmi hatásosság is meghatározó tényező. Sőt, a társadalmi hatásosság értékelése a tudományos minőség (a megtermelt tudás) értékelésének az egyik alapja, hiszen a RAK-ban a létrejövő tudás érvényességét, a módszertani szigorot a tudás gyakorlati működőképessége adja (Greenwood, 2015). A RAK-ban lényegi elem a képesség tétel és az átalakulás.

---

* Málovics György, Juhász Judit és Mihók Barbara Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Kutatóközpont, Akciókutatók a Fenntarthatóságért (AKUT) Egyesület, Szeged; Szentistványi István AKUT Egyesület; Nagy Mihály Elszalasztott 1000 Év KHE, Szeged Cigány Nemzetiségi Önkormányzat.

¹ „Magamat láttam tíz év múlva itt/hallottam ezt, a mostani dal hangjait/és attól félttem: nehogy majd ez legyen/csak tíz (húsz, száz) év múlva ne ez a dal legyen!” (Ando Drom–Cseh Tamás)

A képessé tétel a RAK-ban kulcsfogalom, sok különböző definícióval és értelmezéssel (Mullett, 2015; Clover, 2011; Aziz et al., 2011; Dick, 2015; Bradbury-Huang, 2010; Arieli et al. 2009). Mi e fogalmat O'Neill Johnson (2011, 265. o.) alapján egy olyan mechanizmusként definiáljuk, amelynek során emberek, szervezetek és közösségek „*képessé válnak ügyeik irányítására*”. A képessé tétel folyamata során az érintettek képessé válnak a változások, saját céljaik aktív előmozdítására.

A képessé tétel gyakran kapcsolódik az átalakulás (transzformáció) fogalmához (van der Meulen, 2011; Dick, 2015; Smith et al., 2010). Az átalakulás egy radikális, tartós és visszafordíthatatlan változás, amely alapvetően befolyásolja a szokásos, hagyományos folyamatokat (azt, ahogyan a dolgokat tesszük).

Jelen tanulmányban egy olyan, RAK által inspirált folyamatot mutatunk be, amely az előbbi jellemzők alapján szerveződik, ezekhez próbál „fel nőni”. E folyamat 2011 februárjában kezdődött Szegeden, hosszú távú célja a mélyszegénységben² és szegregálva élő, stigmatizált roma érintettek képessé tétele (empowerment³), valamint az átalakulás (transzformáció⁴). E cikkünkben a folyamatban rejlő, képessé tétellel és átalakulással kapcsolatos lehetőségeket, korlátokat, ellentmondásokat és dilemmákat elemezzük.

---

² Bár sokan sokféle nehézségekkel küzdenek, melyek valamilyen nélkülözésből erednek, a legnehezebb helyzetben lévők sokunk számára elképzelhetetlenül kevés dologhoz tudnak csak hozzájutni. Tanulmányunk e csoportokat helyezi középpontjába. Helyzetük jellemzésekor általában a mélyszegénység, abszolút szegénység vagy extrém szegénység kifejezések használatosak, melyek tartalmukban nem különböznek egymástól: ez az a szituáció, melyben a létfenntartáshoz szükséges alapvető javakhoz (például ételhez, ruházkodáshoz, lakhatáshoz) való hozzájutás nem, vagy alig/nagy nehézségek árán/csupán időszakosan megoldott (Málovics et al., 2017).

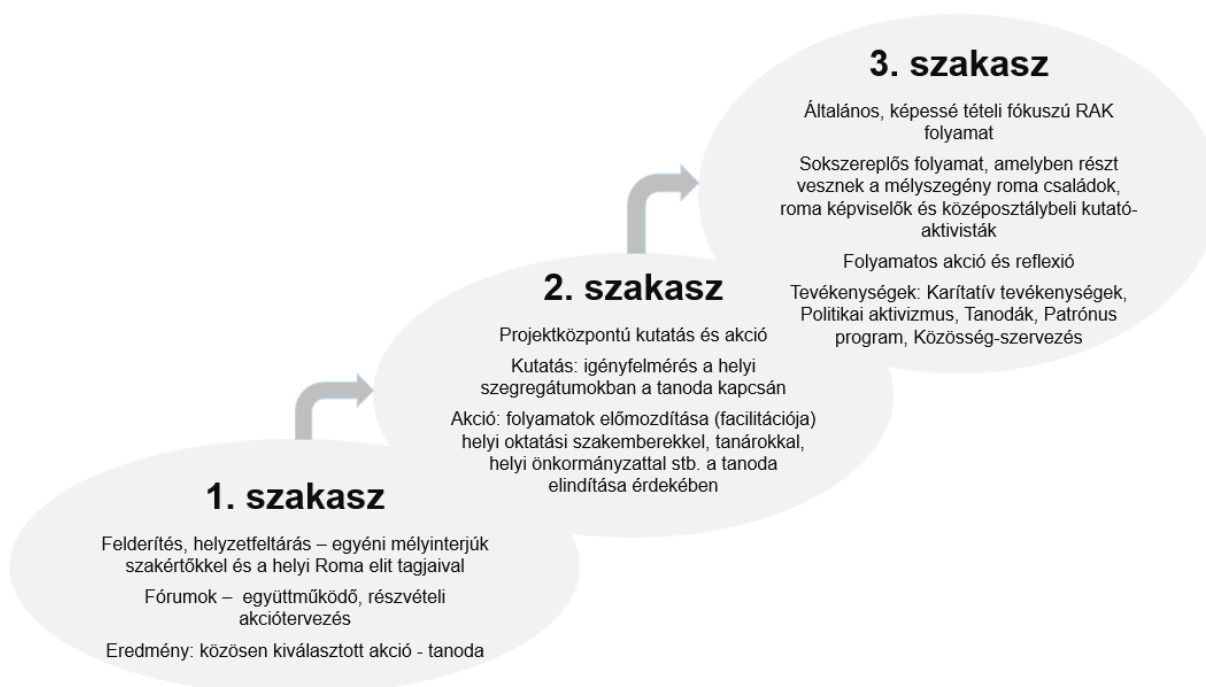
³ Tanulmányunkban az „empowerment” kifejezést végig „képessé tétel”-ként használjuk. Tisztában vagyunk vele, hogy a hazai (üzleti) szakirodalomba a fogalom „felhatalmazás”-ként került be, illetve „felhatalmazás és képessé tétel” formában használatos (például Bakacsi, 1996; Bakacsi et al., 1999) jelen cikkben maradunk a „képessé tétel” kifejezés mellett, mert (1) magunk között, a teljes folyamat során e kifejezést használtuk és használjuk, illetve (2) ez jobban illeszkedik a munkánk során sok szempontból irányítóként használt Sen-i (2003) képesség szemlélet bevett hazai fogalomrendszerébe.

⁴ A tanulmány másik kulcsfogalma a „transformation” kifejezés, amelyet „átalakulás”-ként használunk.

A szegedi részvételi akció kutatás (RAK)

A szegedi RAK-folyamat és céljai

A RAK-folyamat 2011 februárjában kezdődött, annak jelenleg harmadik szakaszában vagyunk. Az első két szakaszban a szereplők – a vonatkozó EU-s pályázati elvárásnak megfelelően – egy konkrét tevékenység együttműködő módon történő kiválasztását célozták (Málovics et al., 2011; Szentistványi et al., 2012; Málovics et al., 2014) (1. ábra). Ez volt a közösen kiválasztott, majd 2012 őszén elindult tanodai kezdeményezés. A RAK-folyamat annak harmadik szakaszára – körülbelül 2013-ra – alakult át egy szélesebb, a helyi mélyszegénységben, sokszor szegregált körülmények között élő szegedi cigányság képessé tételére irányuló folyamattá.

1. ábra A szegedi RAK folyamata – főbb szakaszok és lényegük (saját szerkesztés)

A fenti célok elérése érdekében a RAK-folyamat jelenleg több területre kiterjed. A folyamatból nőtt ki két, a szegedi szegregátumok közelében működő tanoda. Ezeket formálisan a helyi Cigány Nemzetiségi Önkormányzat (CNÖ), illetve egy helyi roma egyesület, az Elszalasztott 1000 Év KHE közösen üzemeltetik, de a működtetésében továbbra is együttműködnek a RAK szereplői. A tanodák célja egyrészt a gyermekek iskolai hátrányainak kiegyenlítése, másrészt közösségi tér biztosítása az érintettek számára. A képesség- és készségfejlesztés, illetve az iskolai teljesítmény javítására irányuló oktatás mellett így megvalósul zeneoktatás, a helyi cigányság közösségépítő

ünnepségei (például télapóünnepség gyermekeknek, nőnap), különböző előadások (például Roma példaképek, mélyszegénységgel, lakáshegénységgel kapcsolatos előadások) stb.

Másodsor, a RAK-folyamatban a kutató-aktivista résztvevők gyakran segítenek a roma képviselőknek megfelelni a közösség irányából érkező karitatív elvárásoknak – illetve sokszor közvetlenül maguknak a mélyszegénységben élőknek is. Azaz a RAK-folyamat hozzájárul a szegregátumokban élők alapvető szükségleteinek (élelmiszer, ruha, tüzelő, közlekedési lehetőségek, szabadidős-közösségi programok stb.) kielégítéséhez.

Harmadsor, a kutató-aktivista szereplők tanácsadó szerepet töltenek be a roma képviselők helyi politikai küzdelmei kapcsán. A roma képviselők igyekeznek hangot adni a romák érdekeinek és rábírní a várost, hogy érdemben foglalkozzon a helyi mélyszegény romák helyzetével.

Negyedsor, 2014 októberében elindítottuk az ún. „Patrónus programot”, amelyben helyi középosztálybeli és mélyszegény roma családok kerülnek egymással kapcsolatba a RAK középosztálybeli (kutató és roma képviselő) szereplőinek facilitálása mellett. A program 2014-es indulásakor a programban az érintett középosztálybeli családok vállalták, hogy egy bizonyos ideig (legalább egy tanévig) havonta egy szerény összeggel támogatják az adott roma családot, amelynek elköltéséről közösen döntenek lazán definiált keretek („A gyermekek oktatási és egészségügyi költségei”) között. Azaz a családok rendszeres kapcsolatban vannak, és így az anyagi segítség mellett a nem anyagi kapcsolat és segítség különböző formái is kialakulnak.

Végül 2015 nyarán kezdtünk bele egy közösség szervező folyamatba, amelynek során célunk, hogy létrehozzunk egy olyan, romából és nem romából álló érdekképviseleti csoportot, amely helyben hangot ad a mélyszegény romák érdekeinek és nyomást gyakorol a helyi (és nemzeti) szintű intézményekre, hogy azok érdemben foglalkozzanak a mélyszegény romák helyzetével.

A szegedi RAK résztvevői, az együttműködés

A RAK-folyamatba az elmúlt években leginkább bevonódott szereplők alapvetően három csoportra oszthatók. Először is a mélyszegény, sokszor szegregált körülmények között élő roma családok azok, akiknek a képessé tételét a folyamat célozza. Ezen – egyébként igen heterogén – csoport problémái hasonlóak a nagyobb léptékű nemzetközi vizsgálatok eredményeihez (Rorke, 2011). A szegregátumokban élők többségére mélyszegénység, nagyon rossz lakhatási és sokszor egészségügyi körülmények, a munkalehetőségek hiánya, alacsony

iskolai végzettség a jellemző. Alapvető létbizonytalansággal küzdenek, és számtalan előítélet, diszkrimináció áldozatai (Málovics et al., 2011).

A résztvevők másik fő csoportja két helyi Roma szervezet, a szegedi CNÖ, illetve az Elszalasztott 1000 Év KHE. E szervezetek tagjai legtöbbször ugyanazon mélyszegény közösségekből származnak, amelyek képessé tételét a RAK-folyamat célozza. Ugyanakkor nekik sikerült onnan kiemelkedni (kiszakadni), és mára „integrált” helyi roma lakosoknak tekinthetők, akiknek életkörülményei jóval inkább hasonlítanak a középosztálybeli, mint a szegregátumbeli körülményekhez. E szervezetek, illetve tagjaik többsége elkötelezettek mélyszegény társaik (akik gyakran gyermekkori barátai vagy akár rokonaik) segítségével. Ilyen értelemben őket a mélyszegény roma közösségek képviselőinek, illetve „kulcsinformátoroknak” (McKenna–Main, 2013) tekinthetjük.

Végül a kutató-aktivisták voltak azok, akik kezdeményezték a RAK-folyamatot. E csoport tagjai jellemzően stabil anyagi háttérrel, felsőfokú végzettséggel rendelkeznek. Legtöbbször évek (évtizedek) óta részt vesz mind környezeti-társadalmi mozgalmi, mind pedig társadalomtudományi kutatási folyamatokban. Többször egyetemi-akadémiai állással rendelkeznek, de van közöttünk önkormányzati alkalmazott és képviselő is. Bár ugyanazon politikai közösség részei vagyunk, mint a mélyszegény résztvevők (hiszen ugyanazon településen, egymáshoz földrajzilag is közel élünk), a társadalmi helyzetünkben meglévő különbség miatt egyértelműen „külső szereplők” vagyunk a helyi mélyszegény roma közösség szempontjából.

A fenti résztvevők a RAK-ban sokféle módon és formában működnek együtt. A RAK-ra általánosságban is igaz, hogy az együttműködés nem „mindent vagy semmit” jellegű (Bradbury-Huang, 2010), az akció-reflexió (értékelő) szakaszok pedig a valós RAK-folyamatokban gyakran több skálán történnek, és nem annyira szabályosak, mint ahogyan azt az elmélet sugallja (Dick, 2015). E megállapítások jelen RAK-folyamatra is igazak.

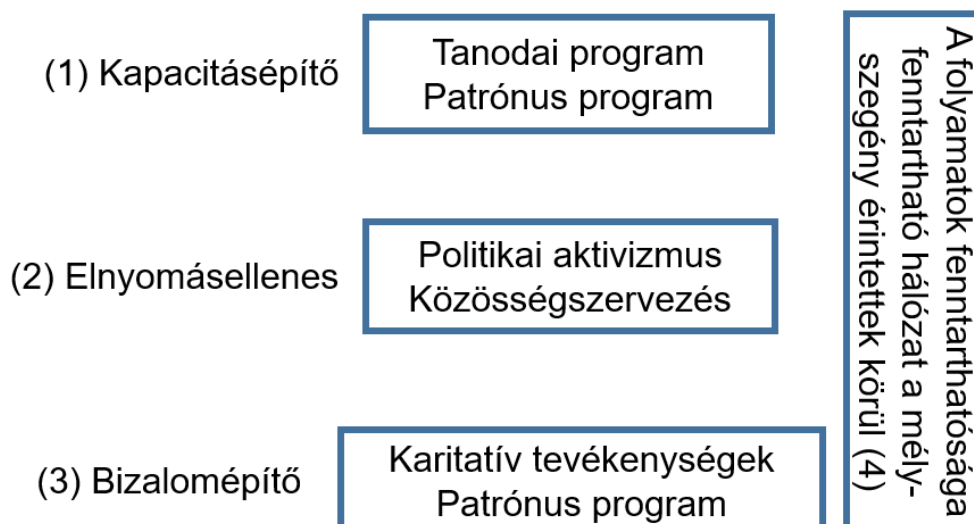
A kutató-aktivista résztvevők és a roma képviselők rendszeres együttműködésben vannak, amely az átláthatóságon alapul és magára a RAK-folyamatra is kiterjed. A folyamatot érintő minden lényeges döntés közös. Az értékelés és a tervezés e körben rendszeres és formalizált, és magában foglalja az e-mail-listákon történő megvitatást, csoportos megbeszéléseket, valamint résztvevői interjúkat is. Tematikusan pedig kiterjed mind a teljes RAK-folyamatra, mind pedig az annak részét képező egyes tevékenységekre. Azaz e körben az együttműködés közel a RAK-ideál alapján (lásd Bradbury-Huang, 2010; Letiecq–Schmalzbauer, 2012; van der Meulen, 2011;

Travers et al., 2013; L'Etang–Theron, 2011; Snoeren et al., 2012; Aziz et al., 2011) működik.

A középosztálybeli szereplők (kutató-aktivisták, roma képviselők) és a mélyszegény résztvevők között folyamatos, rendszeres közvetlen kapcsolat van. Ez egyfajta valóságellenőrzést (reality check) jelent, ami a kizárólagosan képviselőten, illetve kulcsinformátorokon keresztüli részvétel lehetséges ellentmondásainak, hiányosságainak (Travers et al., 2013; Minkler, 2004; McKenna–Main, 2013) kiküszöbölése érdekében fontos. Ebben az együttműködésben azonban a reflexiós (értékelési-tervezési) tevékenységek kevésbé szabályozottak, „töredezettebbek”. Ezek jellemzően nem a közösség egészével egyszerre történnek, hanem kisebb csoportokban – gyakran egyes családok házában, a tanodai helyszíneken, vagy a szegregátumokban az utcán. Többnyire nem terjednek ki minden, a teljes folyamatot érintő kérdésre, hanem sokkal inkább rendszeres, konzultációs jellegű kapcsolatról van szó.

A részvételi akciókutatásban rejlő lehetőségek: képesse tétel és átalakulás

Amikor arról gondolkodunk, hogy mi szükséges ahhoz, hogy egy RAK-folyamatnak képesse tételi és átalakító hatása legyen, akkor a következő szempontok mindenképpen lényegesek számunkra (2. ábra): *Bizalom*. A bizalom egy hosszú távú, sokszor önkéntes alapon működő RAK-folyamatban alapvető fontosságú a résztvevők elkötelezettségének fenntartásához (Bodorkós, 2010; van der Meulen, 2011). *Kapacitásépítés*. A RAK-ban a képesse tételhez kulcsfontosságú lehet a kapacitásépítés (Dick, 2015; Mullett, 2015), különösen, ha az érintett mélyszegény közösség sok tagját a napjainkban az elhelyezkedéshez (megélhetéshez), politikai-hivatali érdekérvényesítéshez stb. szükséges alapvető készségek hiánya jellemzi. *Elnyomásellenes tevékenységek*. Elnyomó/ellenséges (például előítéletekkel, politikai nemtörődömséggel és elnyomással jellemezhető) környezetben a képesse tételhez a kapacitásépítő tevékenységek mellett szükség van az elnyomásellenes (anti-oppressive) tevékenységekre is (Mullett, 2015). *Fenntarthatóság*. A RAK által előidézett folyamatok fenntarthatóságának a nehézsége, hogy mi történik, ha a többségi társadalmi szereplők (kutatók) elhagyják a terepet. A fenntarthatóság biztosításának egyik eszköze lehet, ha sikerül egy „fenntartható mozgalmat” kiépíteni a mélyszegény érintettek köré (Leticq–Schmalzbauer, 2012).

2. ábra A RAK-folyamat tevékenységei és szerepük a képessé tételben és átalakulásban (saját szerkesztés)

A megfelelő megélhetést biztosító munkahelyhez való hozzájutás példáján keresztül mutatjuk be az előzőekben felsorolt szempontok érvényességét. A munkahelyhez jutáshoz egyrészt szükség van (1) kapacitásépítésre – azaz arra, hogy a munkakeresők az ehhez szükséges készségekkel rendelkezzenek. Ezt szolgálhatja a tanodai program a gyermekek esetében (iskolai hátrányok kiegyenlítése) és a Patrónus program is (felnőttek esetében például együttműködés ön-életrajzírásban, e-mail-használatban, munkakeresésben stb.). A romák elhelyezkedési lehetőségeit azonban az előítéletek alapvetően korlátozzák. De ugyanígy befolyásolja ezt a helyi közintézmények azon magatartása, hogy azok jellemzően nem, vagy igen kis mértékben alkalmaznak roma, különösen mélyszegény munkavállalókat – a közmunkaprogramok kivételével. E tényezők befolyásolásának eszközei lehetnek az (2) elnyomásellenes tevékenységek, például a politikai aktivizmus és a közösségszervezés.

E tevékenységek, folyamatok pedig azért is működhetnek hosszú távon, az érintett felek azért is vesznek ezekben részt önkéntesen, mert bíznak egymásban, a másik „jó szándékában”. Mivel a mélyszegény érintettek napi szinten nélkülöznek, és elvileg a szegedi CNÖ a hivatalos képviseleti szervük, komoly elvárásokat támasztanak vele és az együttműködő többségi társadalmi szereplőkkel szemben azzal kapcsolatban, hogy segítsék őket alapvető szükségleteik kielégítésében a (3) karitatív tevékenységek. Így e tevékenységek kulcsfontosságúak a bizalom és a hosszú távú együttműködés szempontjából – különösen, hogy ennek az együttműködők számára komoly költségei vannak (Szombati, 2011) –, mintegy előfeltételezik azt, és így az átalakítóbb jellegű tevékenységeket is.

Végül a RAK által előidézett folyamatok akkor működtethetők hosszabb távon, azaz (4) fenntarthatók, ha azokban a középosztálybeli szereplők hosszú távon is részt vesznek (az előző szakaszban említett költségek mellett is elköteleződnek), illetve egyes szereplők kiesése nem okoz gondot, mert van elég szereplő – azaz egyfajta fenntartható mozgalom épül(t) mélyszegény résztvevők és az „ügy” köré. Ezt szolgálja tapasztalataink szerint, ha egy RAK-folyamat sok tevékenységre kiterjed, amiben így sokan meg tudják találni a helyüket hosszabb távon is.

Az azonban, hogy egy RAK-folyamat mindezen – elméletben és gyakorlatban egyaránt fontos – elemeket egyszerre/egyaránt célozza, nem jelenti azt, hogy sikeresnek is értékelhető a képessé tétel és az átalakulás szempontjából. Ennek kiemelt okai a következők: (1) a képessé tétel és átalakulás szükségszerűen hosszú folyamatok, különösen elnyomó/ellenséges környezetben; (2) egy sokszereplős, sok tevékenységre kiterjedő RAK-folyamatban a szereplők víziói, céljai, értékei különbözhetnek, amely eltérítheti a folyamatot a RAK ideáltól, illetve ennek tükrében értékelve ellentmondásossá teheti azt; (3) a képessé tétel és átalakulás különböző szinteken jelentkezhetnek; (4) a RAK által megváltoztatni kívánt probléma mértéke, illetve a RAK léptéke (kapacitása) között jókora különbség lehet, és a RAK sikerét számtalan, a szélesebb társadalmi struktúrából jövő tényező befolyásolja.

A következőkben e szempontok mentén, tapasztalataink tükrében értékeljük a szegedi RAK-folyamatot, illetve általában a RAK képessé tételi és átalakítási hatását.

A képessé tétel időtávja

A képessé tétel és átalakulás szükségszerűen hosszú folyamatok. Az például, hogy valaki olyan készségekkel (kapacitással) rendelkezzen, hogy megállja a helyét a munkaerőpiacon, egy élet munkája. De ugyanígy hosszabb folyamat eredménye lehet a képessé tételt és átalakulást befolyásoló szélesebb társadalmi tényezők (például a romákkal szembeni előítéletes környezet), nagyobb struktúrák, intézmények (például iskola, helyi önkormányzat) megváltoztatása is.

E folyamatot ráadásul nehezíti, ha a RAK-folyamat ellenséges környezetben zajlik. A romákkal szembeni előítéletek önmagukban is ellenségessé teszik e környezetet, ráadásul azt is eredményezik, hogy a politikai döntéshozók a probléma szőnyeg alá söprésében és ott tartásában érdekeltek (Málovics et al., 2014). Jellemző, hogy amikor Szeged város Foglalkoztatási, Szociális és Sport Bizottsága, amely a szegregátumokkal kapcsolatos ügyeket is tárgyalja, vagy az

általunk kikényszerített, kifejezetten a mélyszegény szegedi cigányság ügyeivel foglalkozó Antiszegregációs Bizottság a szegregátumok ügyével foglalkozik, akkor az irányunkból érkező kezdeményezéseket a bizottságok tagjai (akik egyébként zömmel helyi önkormányzati képviselők is) a „nem lehet, mert mit szólna ehhez a többségi társadalom” érveléssel utasítják el. Nem véletlen, hogy ilyen esetekben a szegénységi csapda tehetetlensége óriási.

Ezek alapján egyelőre nem lehetünk elégedettek a „csupán” hét éve tartó RAK-folyamat képessé tételi és átalakító eredményeivel. A képessé tétel és átalakulás ennél szükségszerűen több időt igényelnek. Amit megtanultunk: nagyon fontos a RAK hosszú távú fenntarthatóságának a biztosítása, ebben pedig nagyon fontosak a személyes kapcsolatok. Ezt mutatják számunkra mind saját személyes élményeink, mind pedig a Patrónus programunk tapasztalatai. Az, hogy mi a folyamat kezdete óta rendszeres személyes kapcsolatban vagyunk számos mélyszegény családdal, növeli az „ügy” iránti elkötelezettségünket, míg a patrónusként a RAK-folyamatába belépő szereplők többnyire a hosszú távú elköteleződés igényével csatlakoznak.

A RAK-szereplők hatása a RAK-folyamat átalakítóképességére

A szereplők közötti különbségek két síkon jelentkeznek: egyrészt eltérő középosztálybeli szereplők eltérő szerepben jelennek meg a folyamatban és különböző célokkal rendelkezhetnek, másrészt vannak a folyamatot lényegesen befolyásoló cél- és értékkülönbségek a középosztálybeli és mélyszegény szereplők között is.

A középosztálybeli szereplők célkülönbségeinek hatása

Az általunk tárgyalt RAK-folyamatban számtalan tevékenység van, sok olyan középosztálybeli szereplővel, akik annak csak egy-egy állomásához csatlakoznak – ilyenek például a tanodába érkező vagy érdekérvényesítésben segítő önkéntesek, vagy azok a patrónusok, akik egy-egy családdal kerülnek kapcsolatba. Egyéni mélyinterjúk és csoportos visszacsatolások alapján egyértelmű, hogy amellet, hogy e körben is megjelennek hosszú távú, tartós, változásra irányuló célok („a társadalomba való beilleszkedés”, „az érintettek képessé válnak saját sorsuk alakítására”), két másik jelenség is megfigyelhető. Egyrészt e csoport céljai sokszor nem a teljes közösséghez/folyamathoz, hanem az egyéni-családi szinthez (egy-egy gyermekhez mint egyénhez vagy egy-egy családhoz), illetve egy-egy RAK-elemhez (tanoda, politikai érdekérvényesítés, patronálás) kapcsolódnak. Másrészt sokak számára a gyakorlatias, mindennapos eredményekre irányuló célok vannak előtérben.

Ahogyan a RAK-folyamatban nő a tevékenységek, és így a résztvevők száma, egyre nagyobb az esély arra, hogy a különböző szereplők eltérő célokkal, elvárásokkal, értékekkel és érdekekkel rendelkeznek – azaz bizonyos értelemben minél több a szereplő, annál nehezebb és bonyolultabb az együttműködés. E „terjeszkedés” egyrészt nyilvánvalóan kedvező, amennyiben azt gondoljuk, hogy a RAK hatásos, azaz ténylegesen szolgálja az adott problematikus helyzet megváltoztatását. Emellett a folyamatbeli szereplők sokszínűsége segíti az értékelést, az új szempontok megjelenését, azt, hogy néhány szereplő ne záródjon be saját közös gondolkodási rendszerébe. Ugyanakkor viszont a bővülés jó eséllyel csökkenti a szereplők között meglévő érték- és érdekbeli hasonlóságot, azaz ilyen értelemben konfliktusokat és veszélyeket is hordoz magában. Jelen RAK-folyamatban a válasz egyfajta „megfontolt terjeszkedés/növekedés”: fontos, hogy a folyamat kapcsán mindig fennálljon a „nem cselekvés lehetősége” is (Johansson–Lindhult, 2008), illetve, hogy a terjeszkedés/bővülés elsősorban ismerősi-önkéntesi hálózatokon keresztül történjen, nem túl gyors módon, úgy, hogy odafigyelünk arra, hogy az újonnan belépő szereplők is osszák a már bent lévők értékeit és elkötelezettségét.

*A középosztálybeli és a mélyszegény szereplők
cél- és értékkülönbségeinek hatása*

Legalább két olyan – társadalmi helyzetből fakadó – értékkülönbség van a RAK középosztálybeli és mélyszegény érintettjei között, amely alapvetően befolyásolja a folyamatot. A szakirodalom által „jelen orientáció”-nak nevezett jelenség hagyományos – és általunk a következőkben kritikai értékelés alá vont – értelmezése szerint a mélyszegény emberek sokszor nem képesek kivárni befektetéseik és erőfeszítéseik távoli jövőbe vesző és bizonytalan hasznait (Ladányi–Szelényi, 2004), és így – középosztálybeli nézőpontból nézve – gyakran irracionális mértékben előnyben részesítik a jelenbeli fogyasztást a jövőbe történő befektetésekhez képest. A jelen orientáció széles körben megfigyelt jelenség, és azt a magyarázatok a mélyszegénység racionális (Romeo, 2005), pszichológiai (Peterson, 1993; Shekhawat, 2011; Haushofer–Fehr, 2014) és kognitív (Mani et. al., 2013; Vohs, 2013) következményeként értelmezik.

A „szélsőséges egyenlítősi” jelenségének konvencionális értelmezése értelmében vagy mindenki kapjon valamennyit (ugyanannyit), vagy ha ez nem lehetséges, akkor inkább senki semmit (Ladányi–Szelényi, 2004; Pálos–Binder, 2009). A közösségen belül tehát erőteljes igény van a kívülről érkező erőforrások szélsőségesen egyenlő elosztására. E jelenség alapvetően befolyásol mindenféle, az érintett

közösségeket célzó fejlesztési folyamatot – ha ezeknek nem sikerül felnőni a szélsőséges egyenlítősi elvárásaihoz, akkor azok konfliktusokat okoznak, illetve ahhoz vezethetnek, hogy a mélyszegény érintettek (egy része) elhagyhatják az együttműködést. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy bár a szélsőséges egyenlítősi az általunk megismert szegregált roma közösségek esetében egy elméletben széles körben (a teljes közösség által) osztott érték, ám a gyakorlatban (a hétköznapi cselekedetek, igények szintjén) ez paradox módon együtt jár a közösségen belüli folyamatos „versennyel” és a többiekhez képesti folyamatos önpozicionálással (a közösség belső hierarchikus viszonyai kapcsán) (lásd még Grill, 2012; Málovics et al., 2018).

(*„Jelen orientáció”, „segítség”, közeledés, belső átalakulás*) A „jelen orientáció” eredményeképpen sokszor nincs egyetértés a középosztálybeli és mélyszegény szereplők között azzal kapcsolatban, hogy hogyan használjuk fel a folyamatban a rendelkezésre álló erőforrásokat. Ezt egy Patrónus programból vett példával szemléltetjük. Egy résztvevő családban például a most harmadikos gyermek tehetséggondozása az egyik kiemelt cél a csatlakozó patrónus(ok) részéről. A tehetséggondozást támogató szereplő a már egy éve jelen levő patrónus mellé lett bevonva új szereplőként ebben az évben. A támogató saját szerepével kapcsolatban világos célokat fogalmazott meg: a pénz nem lehet akadály abban, hogy egy tehetséges gyermek oktatását támogassuk, a képességeinek megfelelő kibontakozást elősegítsük. A cél a középiskola és a diploma, ezt tekinthetjük végső sikernek. A támogató szerint, ha minden forrást biztosítunk a gyermeknek, hogy elvégezze a középiskolát, akkor nem lehet akadálya annak, hogy kitörjön a környezetből, „normális élete” legyen. Ezt kell elősegíteni, támogatni.

Ez az elképzelés egy olyan támogató elképzelését tükrözi, aki felső-középosztálybeli családból származva maga is kemény munkával és folyamatos erőfeszítéssel érte el az eredményeit, és aki ennek megfelelően hisz abban, hogy ha a lehetőség adott, a pénz adott, akkor nincs akadálya az előrejutásnak.

Ezzel kapcsolatosan neki elvárásai is keletkeznek – a támogatás feltétele a fejlődés, az akarat, az integratív tevékenységekben/közösségekben való részvétel, a folyamatos előrejutás stb. Ám mi a helyzet akkor, ha ezek az elvárások nem találkoznak a család céljaival, szándékaival? Hogyan értékeljük, ha a „háborús helyzetben” (azaz kiszolgáltatottan, napról napra) élő család a patrónusi pénzt másra, például alapvető szükségletek kielégítésére költené (például élelmiszerre, tűzifára, ruhára stb.), nem pedig különórákra, fejlesztésekre? Ez így,

ebben a formában „jelen-orientáció”? Mi történik, ha a gyermek évekkel később mégis rossz döntéseket hoz, vajon meddig tart a patrónus/támogató „türelme”? Mikor mondja azt a támogató, hogy „megérte”, és mi a veszélye annak, ha hamarabb kilép a támogatási programból?

A támogatás, „segítség” elem önmagában is igen ellentmondásos. Mivel a patrónus anyagi támogatást nyújt rendszeresen, ez rögtön aszimmetrikus helyzetet eredményez. Vajon ez a támogatás miként jelenik meg az adományozó és a támogatott család mentális modelljében: ezért a pénzért valamit „nyújtani kell”? Ez az összeg egyfajta „vezeklési áldozat”, amit a többségi társadalom nyújt valamiféle kárpótlásként azoknak, akiket ott hagyott az út szélén? Vajon mi, patrónusok, a saját kognitív disszonanciáink leküzdése érdekében (is) nyújtjuk ezt a támogatást, ennek fejében azonban tudatosan (vagy rosszabb esetben tudattalanul) elvárunk valamit a családtól? Bár maga az adományozás tényét tekinthetjük pozitív, szívmengető stb. dolognak, alapvetően nem szabad elfelejteni, hogy maga a patronálási helyzet nagyon lényeges hatalmi elemekkel bír. Komolyan el kell gondolkodnunk patrónusként azon, hogy hogyan is nyújtunk támogatást, nem tekinthető-e ez a fajta adományozás is a status quo fenntartását szolgáló cselekedetnek? Vajon ebből a szempontból valóban átalakító lehet ez a kapcsolat? (Miközben azt is egyértelműen érezzük, hogy a program jelentős képessé tételi lehetőségekkel bír az egyes családok szintjén/esetében.) És mit tegyünk, ha felismerjük ennek az adományozói dinamikának az ellentmondásosságát, de nem tudjuk ezt megszüntetni/oldani, legjobb szándékunk és minden igyekezetünk ellenére sem?

Tipikusak az ilyen célkülönbségek és dilemmák a patronált-patrónusi kapcsolatokban (de az összes egyéb RAK-tevékenységben is): ott, ahol a patrónusnak (középosztálybeli résztvevőnek) elvárása keletkezik, ott ezen elvárások jellemzően a befektetéshez, átalakuláshoz kapcsolódnak, míg a mélyszegény családok számára sokszor a „bevásárlás”, azaz az égető jelenbeli szükségletek kielégítése a fontos.

Ahogy azonban említettük, a RAK-ban a szereplők céljai, szándékai, folyamattal kapcsolatos értékelése nem statikus, hanem a folyamat során változhat. Esetünkben egyértelmű közeledés figyelhető meg a különböző szereplők elvárásaival, értékelésével kapcsolatban. A középosztálybeli szereplők (sok esetben) megismervén a mélyszegény szereplőket, az ő életüket, problémáikat, egyre jobban felismerik és megértik, hogy saját modelljeik nemigen húzhatók rá (ön)kritika nélkül a mélyszegény partnerek életére, helyzetére. Fenti példánk kapcsán például azért, mert a „jelen orientáció” jelensége mögött

legtöbbször valós tétel és átváltások állnak, azaz ténylegesen nem mindegy, hogy rendelkezésre áll-e néhány ezer forint bevásárlásra, hogy legyen mit enni a hónap végén, vagy sem, mert azt valami másra költjük. Megtapasztalván ezen élethelyzeteket, nyilvánvalóvá válik, hogy a „jelen orientáció” kifejezés sokszor önmagában is szűklátókörű, az anyagi jól-létben (de legalábbis viszonylagos anyagi biztonságban) élő (és legtöbbször így felnövő) szereplők nézőpontját tükrözi vissza. Tekintettel erre, valamint az alapvető igényekkel kapcsolatos segítség bizalom megteremtésében és fennmaradásában játszott szerepét, kutatócsoportunk azon tagjai számára, akik patrónusként is részt vesznek a folyamatban, az egyik végső kérdés éppen ez: alapvetően várhatunk-e bármit is hosszú távon, illetve feltétel nélkül kell-e támogatnunk azokat, akik összehasonlíthatatlanul reménytelenebb helyzetben vannak, mint mi, ha célunk a képessé tétel és átalakulás?

E közeledés másik oldala, hogy a mélyszegény együttműködők (sok esetben) megtapasztalva az „odafordulást”, nyitottabbá válnak a középosztálybeli szereplők véleményére, szempontjaira, illetve mivel beláthatóvá válnak számukra olyan lehetőségek (munkavállalással, lakhatással, iskolával stb. kapcsolatban), amelyek korábban abszolút elérhetetlennek tűntek, megváltoznak motivációik, igényeik, cselekedeteik.

Ilyen értelemben az együttműködés során létrejövő, bizalmon alapuló emberi kapcsolatok egyfajta belső átalakulást idéznek elő a szereplőkben. S bár e belső átalakulást a legnehezebb tudományos igényyel megragadni, mégis kijelenthető: sok esetben tapasztaljuk, hogy a bevonódó középosztálybeli szereplők nyitottabbá, empatikusabbá válnak, míg a mélyszegény együttműködők olyan igényekkel jelentkeznek a folyamat irányába, amelyeket korábban nem tapasztaltunk. Ilyen lehet a tanodai program részleteinek kialakításába való proaktív beleszólás, a helyi cigányság szempontjainak képviselője helyi nyilvános eseményeken (egyetemi rendezvényen, nyilvános fórumon, a helyi politikusok előtt az ún. antiszegregációs fórumon), a gyermekek esetében a megcélzott iskolázottsági szint növekedése, a lakókörnyezettel (szegregátummal, szegregátumon belüli ingatlan) kapcsolatos megnövekedett igények, célok és az ezek érdekében végzett aktivitás.

(Szélsőséges egyenlődsdi, verseny, önpozicionálás, hierarchia és konfliktusok a RAK-ban) Az ellentmondások másik csoportja abból fakad, hogy (1) az erőforráskorlátok miatt lehetetlen az elméletben mindenki számára vonzó programokat úgy átültetni a gyakorlatba, hogy azokban már a kezdetektől mindenki (egyenlően) részt vehessen (azaz megfelelni a szélsőséges egyenlődsdi elvárásának); de

(2) ha ez sikerülne is, akkor is konfliktusok keletkezhetnek a közösségen belüli verseny, önpozicionálás és hierarchia következtében.

Nem lehet például minden érintett szülőt gyermekkísérőként alkalmazni egy tanodai programban, s egyszerre több tucat családdal elkezdni egy patrónus program jellegű folyamatot. Így e beavatkozások – még akkor is, ha az érintettek az ilyen programokat elviekben messzemenően támogatják, az adott program az ő ötletükön, s a velük folytatott beszélgetések és konzultációk hosszú sorozatán alapul – szükségszerűen konfliktusokhoz vezetnek, lévén nem tudnak felnőni a szélsőséges egyenlőségi elvárásaihoz.

E konfliktusoknak két csoportja van. Konfliktus van először is időről időre egyes középosztálybeli szereplők (kutató-aktivisták és roma képviselők) és egyes mélyszegény családok között. Azok ugyanis, akik kimaradnak a vonatkozó tevékenységekből, azt érzik: még inkább a peremre szorulnak, még a mélyszegény közösségen belül is. A konfliktusok másik típusa a közösségen belül jelentkezik. Ezek abból fakadnak, hogy a mélyszegény közösségen belül eleve verseny van a szűkös, kívülről érkező erőforrásokért, és minél több ilyen érkezik, e verseny annál intenzívebb lehet (lásd még ehhez Clover, 2011).

RAK „ideál”, hatalmi aszimmetriák, ellentmondások

A folyamat az előzőekben említett problémák és dilemmák ellenére több mint hét éve zajlik. Ennek „ára”, hogy az a mód, ahogyan a folyamatban bizonyos stratégiai döntések megszületnek, nem felel meg a RAK „ideál”-nak – a középosztálybeli résztvevők tudatos döntéseinek következtében. Pontosabban: egyes programokat azzal együtt – annak ellenére – indítottuk el, hogy (1) tudtuk, hogy az érintettek ezeket elvben támogatják, hiszen ezek közös gondolkodásunk, konzultációink eredményei; de (2) ezeket nem tudtuk a „közösséggel” megvitatni és „konszenzussal”, teljes átláthatóság megvalósulásával, minden érintettnek részvételi lehetőséget nyújtva bevezetni. Sőt, azt is tudtuk, hogy (3) e döntések így aszimmetrikusak, a RAK-folyamatban megvalósuló programok sokszor adományozói dinamikát, aszimmetriát hoznak létre; illetve (4) hasznaik mellett konfliktusokat is fognak generálni.

A hatalmi aszimmetria minden RAK-folyamatban szükségszerűen megjelenik – például a középosztálybeli kutató és marginalizált érintettek között –, lévén az a való életből begyűrűzik (Dillon, 2014). Itt azonban nem csak erről van szó, hanem arról is, hogy a hatalommal rendelkező szereplők tudatosan élnek is hatalmukkal oly módon, hogy ez bizonyos mélyszegény érintettek számára a részvétel korlátozását jelenti. Így a folyamat ahelyett, hogy felnőne a RAK ideálhoz,

a teljes egyenlőség, átláthatóság követelményeihez, egyenlőtlen és bizonyos mértékig paternalista.

E választások oka az, hogy úgy érezzük, a működőképesség érdekében a RAK pragmatikus megközelítését kell alkalmazni az adott helyzetben az emancipatorikus helyett (Johansson–Lindhult, 2008). A teljes részvétel „erőltetése” jelen folyamatban nem konszenzushoz és együttműködéshez, hanem megosztottsághoz, konfliktusokhoz vezetne, és ellehetetlenítené az adott programok bevezetését, a folyamat „megbénulna” – mint ahogyan ezt egyes hazai mélyszegény roma közösségek kapcsán mások is megtapasztalták (Szombati, 2011). Így e választás talán „érthető”, azonban semmi esetre sem elmentmondásmentes, amikor a RAK képessé tételi és átalakító hatása szempontjából vizsgálódunk.

Egyrészt ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy *„a képessé tétel célja, még ha jószándékú is, a képessé tettek politikai önértelmezése (ki)alakításának és szabályozásának stratégiája. Azaz még ha azt az önkormányzás és autonómia céljai ösztönzik is... a képessé tétel maga is egy hatalmi viszony”* (Painter et al., 2011, 22. o.). Ez viszont azt jelenti, hogy elképzelhető, mi középosztálybeli szereplők, akik „segítünk” és sokszor „döntünk” (közösén a roma képviselőkkel), akár legjobb szándékunk ellenére is a *„fehér kiváltságok, az oktatottság kiváltságát, vagy a nemi és osztálykülönbségek fenntartását”* (Dillon, 2014, 217. o.) képviseljük – függetlenül attól, hogy mennyire vagyunk érzékenyek ezekre.

Másrészt, a közösségen belüli konfliktusokhoz való hozzájárulás különösen aggasztó számunkra, lévén e konfliktusok a jelenben jelentkeznek és a közösség „széteséséhez” vezethetnek, míg a RAK tevékenységek eredményei a távoli jövőbe vesznek és bizonytalanok. Itt egyfajta csapdában találjuk magunkat: ha el akarjuk kerülni a közösségen belüli konfliktusokat, akkor nem szabad olyan tevékenységeket kezdeményeznünk, amelyek lényeges anyagi erőforrásokat mozgathatnak meg. Mivel azonban azt tapasztaljuk (elvi egyetértésben a mélyszegénységben élőkkel és képviselőikkel), hogy az anyagi erőforrások igenis szükségesek például a kapacitásépítéshez, így azt érezzük: szükség van e tevékenységekre a képessé tételhez. Ezzel azonban a közösségen belüli konfliktusok mélyítését kockáztatjuk.

Harmadszor, a pragmatikus választások azt eredményezik, hogy adott program (és a RAK-folyamat) esetében nem nővünk fel a RAK-ideálhoz, valamint saját elvárásainkhoz (teljes átláthatóság, közösségen belüli emancipáció és reflexió a hatalmi viszonyokra a közösség egészével együtt), illetve a bevezetésénél nem sikerül egyből feltétle-

nül a legrászorulóbbakkal együttműködni, hanem a közösségi hierarchián belül magasabb pozíciót elfoglaló és kevésbé szegény – de középosztálybeli nézőpontból nézve szintén rászoruló – családokkal.

Jó példa erre a patrónus program, amelyet egyszerre hat mélyszegény családdal tudtunk elkezdni, holott csak a kisebbik szegedi szegregátumban tizenkét család él, akik érintettek lehetnének egy ilyen programban. Nem tudtunk tehát felnőni a szélsőséges egyenlítősi elvárásaihoz. Így két lehetőségünk volt. Az első, hogy megpróbáljuk megvitatni a programot és annak hat családdal való bevezetését a közösség egészével. Így bizonyos értelemben felnövünk saját elvárásainkhoz és a RAK értékeihez, azonban biztosak voltunk benne korábbi tapasztalataink alapján, hogy ez gyakorlatilag ellehetetleníti a program bevezetését a keletkező konfliktusok miatt. A másik lehetőség, hogy elkezdjük a programot hat családdal úgy, hogy a döntést mi, középosztálybeli szereplők hozzuk meg annak tudatában, hogy tudjuk: a mélyszegény érintettek elviekben pártolják egy ilyen program bevezetését. A működőképesség érdekében itt is pragmatikus döntést alkalmaztunk: a program elindítása mellett döntöttünk, és azon családokat vontuk be először a programba, akik ajtónállónak minősülnek, azaz kimaradásuk esetén ellehetetleníthették volna azt.

Az ilyen döntések amellett, hogy teret adnak a reményteljes kapacitásépítő tevékenységeknek, azzal járhatnak, hogy ráerősítenek a közösségen belüli versenyre, hatalmi pozíciókra, hierarchiákra (Johansson–Lindhult, 2008; Szombati, 2011), amelyek a szélsőséges egyenlítősi kinyilvánított értékével párhuzamosan vannak jelen a közösségben. Nem járulnak azonban hozzá a mélyszegény közösségen belüli elnyomás tematizálásához, megváltoztatásához. Emellett súlyos igazságossági (igazságtalansági) kérdéseket vetnek fel. Miért azokkal működünk együtt, akik erősebbek, azok helyett, akik jobban rászorulnak? Ki az, aki részt vehet, és ki nem? Ki dönthet erről? Biztosan ez a képessé tétel és átalakulás útja? Ugyanakkor ha e pragmatikus, számtalan dilemmát felvető döntéseket nem hozzuk meg, feltehetően el sem lehetne kezdeni e programokat. Az eddig leírtaknak pedig az a következménye, hogy bár célunk az, hogy a „közösséggel” működjünk együtt, ez számunkra a kifejezés hagyományos értelmében nem sikerül. Ennek oka – ahogyan azt már korábban is érintettük –, hogy a teljes (RAK-ideálnak megfelelő) részvétel jelen folyamatban nem konszenzushoz és együttműködéshez, hanem megosztottsághoz, konfliktusokhoz vezetne, és ellehetetlenítené az adott programok bevezetését, a folyamat „megbénulna”. Mindez annak ellenére igaz, hogy egyetértünk az akciókutatás egyik első képviselőjével, Kurt Lewinnel abban, hogy a csoport – melynek az egyén

a tagja, és amely a tágabb közeg alap-építőeleme, és ami jelen esetben tipikusan értelmezhető egy szegregátum közösségére – lehetne a leglényegesebb beavatkozási szint a valódi, belső és tartós változások létrehozásában és fenntartásában.

E problémát jól szemlélteti a szélsőséges egyenlődsi és a közösségen belüli verseny, önpozicionálás és hierarchia együttes hatása. Reflektálva az előbb említett pragmatikus választások okozta ellentmondásra, folyamatosan törekszünk a programok bővítésére, hogy azok eljussanak a leginkább rászorulókhöz (a marginalizált közösségen belül marginalizáltakhoz) is. E bővülés azonban újabb konfliktusokhoz vezet. A bővüléssel a kimaradók száma csökken és a közösségen belül az egyre nehezebb helyzetben lévő családok is bevonódnak. Ennek következtében oldódik a közösségen belüli egyenlőtlenység és hatalmi hierarchiák (miközben például új patrónus-patronált viszonyokkal új hierarchiák, függőségek jönnek létre). A legbefolyásosabb ajtónállók azonban e bővülést nem nézik jó szemmel, hiszen – ahogyan ők fogalmaznak – „*Itt én vagyok a főnök!*”, azaz érdekeiket, közösségen belüli hatalmi pozíciójukat sérti az erőforrások egyenlőbb elosztása. Ilyen értelemben a folyamat egyfajta csapdahelyzetbe kerülhet: minél inkább megfelelünk a transzparencia, a szélsőséges egyenlődsi és a közösségen belüli emancipáció követelményének, annál inkább konfliktusba kerülünk kutató-aktivistaként az ajtónállókkal, és fordítva.

E csapdajellegre, illetve külön-külön is a szélsőséges egyenlődsi és az ajtónállás és közösségen belüli verseny, önpozicionálás és hierarchia jelenségére folyamatosan reflektálunk az erre nyitott mélyszegény érintettekkel – de a dolog ellentmondásosságát, a konfliktusok jelentkezését kiküszöbölni, megszüntetni, azaz e jelenséget „oldani” egyelőre nem tudtuk/tudjuk. Így viszont nem is látszik számunkra az, hogy a RAK – számunkra fontos és vonzó – alapelveit rövid távon hogyan tudnánk a folyamatban érvényesíteni, a teljes sorsközösséggel ezen elvekhez felnőve közösen, együtt dolgozni.

A képessé tétel és átalakulás szintjei és a RAK ebből fakadó ellentmondásai

A szegedi RAK tapasztalatunk is megerősíti, hogy egy RAK-folyamat során – ahogyan azt a korábban tárgyalt szakirodalom is megkülönbözteti – a képessé tétel és átalakulás különböző léptékben/szinteken jelentkezhetnek. Ezek esetünkben az egyén, a család, a közösség (például szegregátum) és a település szintje.

Előfordulhat például, hogy egy családon belül csak egy-egy ember az, aki számára programjaink átalakító erővel bírnak. Jellemzően

ilyen lehet egy olyan család esete a patrónus programban, ahol például az oktatási lehetőségekre (különórák, pedagógiai fejlesztések, szakkörök) egy-egy gyermek fogékonyabb. Ám ezt befolyásolhatják a patrónusok preferenciái is, ha például a patronálás tehetséggondozással egészül ki, azaz kifejezetten azon gyerekek kerülnek a családon belül támogatásra, akik annyira tehetségesek, hogy akár egyetemre mehetnek. Ilyenkor előfordulhat, hogy e képessé tétel a családon belül egyeseket érint, másokat nem, és nem szükségszerű, hogy az a teljes családra tovagyűrűzik.

Ez rámutat arra, hogy a képessé tétel útja kockázatos. Vajon hogyan éli meg a „kitörést” egy mélyszegénységben élő felnőtt fiatal, ha az egyúttal a családból, közösségből való kitörés is? Nem sérül-e ezzel a folyamattal a családhoz, közösséghez való kapcsolódása, nem okoz-e sérülést a személyiségben az „eredmény” (kiugrás)? Hogyan befolyásolja a családi viszonyokat, ha van más gyerek is a családban, akire ennél jóval kevesebb anyagi forrás jut? És mit kezdjen ezzel a helyzettel a kutató (és/vagy patrónus)?

Ugyanez igaz a közösség és a családok viszonyát illetően. Mivel a kapacitásépítő programokat több okból kifolyólag sem voltunk képesek beindítani úgy, hogy az akár csak a kisebbik szegregátumon belül minden családdal elkezdhessen működni, így azon családok, akik bekerültek, nagyobb esélyt kaptak/kapnak a változásra, mint akik nem. Ráadásul ezen esély mértéke az egyes részt vevő családok esetében is eltérhet – a mélyszegény családok preferenciái, képességei mellett a középosztálybeli résztvevők közötti különbségek miatt is.

Az egyéni/családi képessé tétel akár hozzá is járulhat a közösség képessé tételéhez, de erre semmi garancia nincs. Sőt, akár annak ellenében is hathat: hozzá is járulhat a közösség többi (képessé nem tett) része mélyszegény helyzetének konzerválódásához, amennyiben például a képessé tett személyek/családok elhagyják a közösséget (vagy a személyek a családot), és így ott még inkább jellemzővé válik a képességek hiánya. E jelenséget ugyan teljesen más kontextusban, de megfigyelték már hazánkban (Ladányi–Szelényi, 2004). Tapasztalataink alapján jellemző – már 2011-ben készített „első körös” interjúinkban erőteljesen megjelent –, hogy a mélyszegény sorból kiemelkedett romák sokszor nemigen foglalkoznak az ott maradtakkal, nem válik „életcéljukká” a közösség képessé tétele, ami e veszélyt tovább fokozza. Ráadásul a „kutatói kontroll” mértéke itt is igen alacsony.

Összefoglalva: (1) az átalakulás egyes, közösségen belüli szintjei bonyolult, akár ellentmondásos kapcsolatban állnak egymással, amely kapcsolat moderálására/befolyásolására a kutatóknak sokszor

csak kis hatása van, és (2) az egyes szinteken végbemenő változások nem feltétlenül eredményezik/feltételezik a másik szinten végbemenő átalakulást. Így ha célunk a közösségi (mondjuk szegregátumbeli) átalakulás elősegítése, akkor (3) nagyon nehéz „biztosra menni” ezzel kapcsolatban, különösen, hogy az egyéni/családi szintű átalakulás („kitörés” a szegregált, mélyszegény létből) nem feltétlenül jár hasonló eredménnyel közösségi szinten. S az, hogy e jelenségekkel, ellentmondásokkal, veszélyekkel tisztában vagyunk, ezeken folyamatosan gondolkodunk, még nem visz minket feltétlenül közelebb ezek feloldásához.

A szélesebb struktúrák hatása

A mélyszegény élethelyzetek tehetetlensége óriási, azt számtalan tényező okozza és tartja fenn. A RAK-folyamatok jellemzően önmagukban kisebb léptékű folyamatok (Gustavsen, 2014), amelyek ugyanakkor olyan tömeges élethelyzetek megváltoztatására törekednek, amelyeket nagymértékben szélesebb, elnyomó struktúrák tartanak fenn.

Ez jellemző a jelen RAK-folyamatra is: kutatók, roma és nem roma aktivisták és civil szervezetek, valamint maguk a mélyszegény érintettek sokszor a nagyobb struktúrák/szervezetek (elnyomó hatása) ellenében működnek együtt. A RAK emiatt elkerülhetetlenül mozgalmi jellegű, jellemzően kisebb értékkel kötelezett szervezetek (kutatóhelyek, civil szervezetek) és személyek művelik azt, míg a nagyobb, több erőforrással rendelkező szervezetek nem, sőt, azok adott esetben ellenérdekeltek. Így a RAK hatását számtalan külső tényező befolyásolja.

Egy szemléletes példa a kapacitásépítésre, ahogyan a korábban említett gyermek egyik patrónusa a „munka=előrejutás” elvben hisz, ez alapján képzeletben el saját patrónusi szerepét is. Ez az elképzelés azonban a hazai gazdasági viszonyok, valamint a romákkal szemben előítéletes környezet miatt könnyen idealistának, illuzórikusnak bizonyulhat a patronált fiatal esetében. A siker, illetve a kudarc felé vezető utat ugyanis sok olyan tényező befolyásolhatja, aminek létezését vagy még nem realizáltuk, vagy nem tartjuk fontosnak, esetleg áthidalhatónak gondoljuk. E dilemmákból néhány példa: vajon valóban igaz az, hogy a középiskola elvégzése (itt Csongrád megyében) nagyban növeli valakinek az elhelyezkedési esélyeit, kitörési lehetőségeit? (Egy, a gyermekeit jelenleg egyedül nevelő, szegregátumban élő roma anyuka szerint nem feltétlenül: bár már három gyermeke is szakmát szerzett, ám munkát nem kapnak, személyes tapasztalatuk szerint azért, mert látszik rajtuk, hogy romák.) Ígérhetjük-e, hogy valóban megéri a sok tanulás, erőfeszítés? Mit, milyen képessé tételt és

átalakulást „ígérhetünk”, ígérhet bármely RAK-folyamat a mélyszegény, előítéletekkel sújtott együttműködő partnereinek egy versenyalapú, kapitalista társadalomban, ahol a megélhetés nemcsak a legszegényebbeknek, hanem nagyon sokaknak okoz gondot? Ott, ahol a munkanélküliség általános jelenség, és nemcsak a legszegényebbeket, legkevésbé képzeteket érinti, hanem sok más embert is? Mit ígérhetünk, ha együttműködő partnereink e mellé még előítéleteknek is ki vannak téve, ami tovább nehezíti helyzetüket? Van-e bármi esélyünk belátható időn belül e szélesebb struktúrák megváltoztatására nekünk, RAK-részvevőknek?

Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy aki idáig (például egy szakma megszerzéséig) eljut, még ha esetleg meg is él kudarcokat a munkaerőpiacon, „megváltozik”. Akik „ki tudtak törni” a kilátástalan, mélyszegény, szegregált környezetből, tanultak valamilyen szinten, „rendesen jártak iskolába”, tisztességesen, „nem csalt” jegyekkel végeztek el az általános iskolát, és nem „funkcionális analfabétaként” jöttek ki az iskolából, azaz elsajátítottak bizonyos alapvető készségeket, megváltoznak. Nekik már más igényük, kilátásuk van (egyáltalán van kilátásuk) a „jobbra, szebbre”, másképpen nevelik gyermekeiket, jobb életet szeretnének a gyermekeiknek, mint ami nekik adatott, céljaik, rövid, közép- és hosszú távú terveik vannak – azaz a belátható lehetőségek megváltozott köre a vágyakat, elvárásokat is befolyásolja. Ilyen értelemben itt is megjelenik a korábban már említett belső átalakulás.

Tudatában vagyunk annak, hogy a fent felvetett kérdésekre, dilemmákra nem tudunk egzakt választ adni. Ami kijelenthető: egy RAK-folyamat a képessé tétel és átalakulás kapcsán elért sikerére számtalan olyan tényező hat, amelyet maga a RAK egyáltalán nem, vagy csak nagyon kevéssé képes befolyásolni. Sőt, ezeket egyáltalán megfigyelni, pontosan megérteni, ezekről egyértelmű véleményt alkotni önmagában is igen nehéz, bonyolult folyamat. E RAK szempontjából külső folyamatok pedig hosszabb távon akár vissza is fordíthatják magának a RAK-folyamatnak az eredményeit.

Ez pedig nagyon bizonytalanná teszi a RAK-folyamat átalakító erejét. Mi középosztálybeli résztvevők gyakran úgy éljük meg a RAK-folyamatát, hogy az számunkra egyszerre reményteljes és reménytelen, időről időre eltérő súlyokkal. Sokszor azt érezzük, elértünk valamit. Észlelhető a már említett belső változás, a korábban nem létező célok, tervek, perspektíva kialakulása. Patrónus-patronált kapcsolatok elkezdenek jól, a képessé tétel lehetőségét magukban hordozó módon működni, melynek eredményeképpen nő egyes családok problémamegoldó képessége, a gyermekek iskolai teljesítménye

javul, korábban maguknak munkát nem találó emberek munkát kapnak. Egyes szegregátumbeli lakosok elkezdik külső fórumokon is megjeleníteni a mélyszegény romák érdekeit. A helyi önkormányzat egyre nyitottabb javaslataink iránt, elkezd ezekre támaszkodva beruházni a szegregátumokban. Majd jön egy külső esemény – például egy közösségen belüli konfliktus, munkaerőpiaci és/vagy szociálpolitikában bekövetkezett, vagy éppen helyi politikai változás – és minden „visszarendeződik”: *„Olyan ez a munka, amikor nekiállunk merőkanállal a Balatonból kimerni a vizet. Reménytelen, néha mégis azt érezzük, hogy látszik valami változás, majd jön egy vihar, és rosszabb helyzetben vagyunk, mint előtte.”* Azt tapasztaltuk, hogy jelen RAK-folyamat is szükségszerűen ki van téve ilyen viharoknak, amelyek következtében annak átalakító ereje rövid és hosszabb távon egyaránt számtalan bizonytalansággal terhelt. Nem tudni tehát, mi lesz „10, 20... 100 év múlva”, de még azt sem, hogy 1, 3, 5 év múlva.

Összegzés

A fentiekben bemutatunk egy Szegeden majd' 8 éve tartó RAK-folyamatot, és azon dilemmákat, amelyek bennünk a folyamattal magával, illetve annak képessé tételi és átalakító hatásával kapcsolatban felmerültek. Értékelésünk szerint a folyamat egyfelől reménykedésre ad okot. Ennek oka, hogy az elmúlt 8 évben számos olyan kezdeményezés indult el, amelyek hosszabb távon a képessé tétel és átalakulás ígéretét hordozzák magukban. Elmondhatjuk, hogy együttműködésünk eredményeképpen számtalan olyan konkrét folyamat indult be és eredmény jött létre, ami a helyi cigányság érdekeit szolgálja, és amihez hasonlóknak együttműködésünk kezdete (2011) előtt nyoma sem volt Szegeden: (1) Új tanodák, közösségi terek jöttek létre kifejezetten a szegregátumokban élő családok, gyermekek számára, helyi roma szervezetek fennhatósága alatt. (2) Új pályázati források jöttek Szegedre, roma szervezetekhez. (3) A helyi roma képviselők hangja megerősödött a helyi közéletben és az önkormányzat (városvezetés) irányába, és ezen keresztül a helyi romák problémái, szempontjai, érdekei is hangsúlyosabban jelennek meg a helyi közéletben. (4) Az önkormányzat alapvető életminőség-javító fejlesztésekbe kezdett a dorozsmai szegregátumban a helyi költségvetésben évek óta szereplő, de korábban éveken keresztül el nem költött helyi antiszegregációs keretből. (5) A helyi önkormányzat nyitottabb lett javaslatainkra, és esetenként kifejezetten várják a RAK-ból kinövő fejlesztési javaslatokat a helyi mélyszegény cigányság problémáinak megoldására. (6) A patrónus program pedig a részt vevő Roma családok számára erőforrásokat jelent és a képessé tétel ígéretét hordozza magában.

A fentiekén túl létrejött egy helyi romákból és nem romákból álló, 15-20 fős csapat, akik évek óta elkötelezetten, szinte kizárólag önkéntes alapon dolgoznak a folyamat céljai érdekében, és a jövőben is elkötelezettek a megkezdett folyamat folytatására. A folyamat tehát jó eséllyel hosszabb távon is folytatódni fog.

Ugyanakkor, amikor arról gondolkodunk, hogy e változások nevezhetők-e képessé tételnek, átalakulásnak, számtalan dilemmával találjuk szembe magunkat. Az érintett családok továbbra is szegregátumokban élnek mélyszegény körülmények között, és nem mondhatjuk, hogy az érintettek olyan készségekre tettek volna szert, amelyekről a jövőben biztosan megállnák helyüket a formális munkaerőpiacon, vagy mintegy egyenrangú félként tudnák képviselni érdekeiket az őket diszkrimináló helyi szolgáltatókkal (például a helyi ingatlankezelővel) szemben – azaz bővültek volna lehetőségeik, kezükbe vehetnék ügyeik irányítását. Nem mondhatjuk tehát, hogy az elmúlt nyolc év folyamatai elérték volna a képessé tételi és átalakítással kapcsolatos célokat.

A bemutatott dilemmák ellenére (ezekkel együtt) semmi esetre sem szeretnénk azt a látszatot kelteni, hogy ezek miatt szerintünk „el kell felejtetni a RAK”-ot mint a mélyszegény helyzetek elleni küzdelem és az e témával kapcsolatos tudásteremtés eszközét. Mi is megtapasztaltuk a RAK egyik Kurt Lewin által megfogalmazott alapigazságát: *„Nem érthetsz meg igazán egy rendszert, amíg nem próbáltad azt megváltoztatni.”* (Dick, 2015, 440. o.) Az akció-reflexió (értékelő) szakaszok segítenek a kutatóknak egyrészt az átélt tapasztalatokat megosztani a képessé tétellel és átalakulással kapcsolatban, valamint kritikusan megvizsgálni, elemezni ezeket. Ahogyan ezt magunk számára megfogalmaztuk: amíg a konvencionális kutatás adatokkal, bizonyos összefüggések felismerésével kecsegteti a kutatót, addig a RAK a „(be)látás” mélyebb élményét adja. Olyan szintű mély, átélt megértést, amely konvencionális kutatásokban talán nem is lehetséges.

Ugyanakkor a RAK számtalan kihívást is jelent a résztvevőknek, közöttük az akadémiai környezethez szokott középosztálybeli kutatóknak. A mélyszegény, zárt, elnyomó környezetben élő sorsközössegekkel történő közös munka során komoly kihívás a RAK legfőbb alapelveinek (minden érintett érdemi részvételi lehetősége, átláthatóság, emancipáció) érvényesítése. A jelen tanulmányban bemutatott folyamat kapcsán bizton állíthatjuk: nekünk ez messze nem sikerült olyan mértékben, mint ahogyan ez számunkra saját értékeink és a RAK alapelvei alapján fontos lenne. Az a RAK-folyamat, amelynek mi is résztvevői vagyunk, egy egyértelmű, jól strukturált és megszemenően demokratikus folyamat helyett egy bizonytalan, gyors és

esetleges döntéseket és megoldásokat is tartalmazó és céljainkhoz és értékeinkhez képest messze nem eléggé átlátható, részvételi és emancipatorikus folyamat.

A RAK másik nagy kihívása a társadalmi hatásosság. A RAK minden nehézség ellenére reményteljes folyamatokat indíthat el a társadalmi változások kapcsán. A mélyszegény, előítéletes, elnyomó környezetben működő RAK képessé tétellel és átalakulással kapcsolatos céljai átfogó, több területre kiterjedő tevékenységeket és folyamatokat, valamint hosszú távú elköteleződést igényelnek. Emiatt egy képessé tételt és átalakulást kitűző RAK-folyamatban fontosak mind a bizalomépítő, mind a kapacitásépítő, mind az elnyomásellenes tevékenységek, és fontos, hogy a középosztálybeli szereplők is hosszabb távon elköteleződjenek a folyamat mellett.

Ám még ha mindezen szempontoknak sikerül is megfelelni, akkor is számtalan olyan tényező van, amely a RAK eredményességét a képessé tétel és átalakulás kapcsán bizonytalanná teszi. A képessé tétel és átalakulás időtávja hosszú; a RAK-szereplők között érték- és célkülönbségek vannak/alakulhatnak ki; a képessé tétel és átalakulás különböző szinteken jelentkezhetnek és az egyik szinten bekövetkező változások akár negatívan is hathatnak más szinteken zajló folyamatokra; illetve a RAK-ot számos olyan, nagyobb léptékű strukturális tényező befolyásolja, amelyek egyértelműen a RAK hatókörén kívül esnek. E tényezők következtében a RAK képessé tételi és átalakítási hatása bizonytalansággal terhelt, a vonatkozó „kutatói” kontroll léptéke gyakran szinte minimális.

Ugyanakkor a jelen tanulmányban bemutatott RAK-folyamat folytatása mindezen gyakorlati, intellektuális, érzelmi és etikai kihívások, ellentmondások és bizonytalanság ellenére a résztvevők közös döntése. Az e döntés mögötti motivációinkat pedig folyamatosan alakítják értékeink, tapasztalataink, és a folyamatban rejlő képessé tételi és átalakítási lehetőségek. Ilyen értelemben az ellentmondásos, ám a képessé tétel és átalakulás ígéretét magában hordozó út tudatos választás eredménye arra vonatkozóan, hogy azon értékek és elkötelezettségek mentén haladjunk, amelyet az elmúlt öt évben minden nehézség ellenére – vagy éppen ezek következtében – kialakítottunk.

HIVATKOZÁSOK

Arieli, D.–Friedman, V.J.–Agbaria, K. (2009): *The paradox of participation in action research*; Action Research 7 (3), 263–290.

Aziz, A.–Shams, M.–Khan, K. S. (2011): *Participatory action research as the approach for women's empowerment*; Action Research 9 (3), 303–323.

Bakacsi Gy. (1996): *Szervezeti magatartás és vezetés*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Bakacsi Gy.–Bokor A.–Császár Cs.–Gelei A.–Kovács K.–Takács S. (1999): *Stratégiai emberi erőforrás menedzsment*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Bodorkós B. (2010): *Társadalmi részvétel a fenntartható vidékfejlesztésben: a részvételi akciókutatás lehetőségei*; Doktori értekezés, Szent István Egyetem, Környezettudományi Doktori Iskola, Gödöllő http://szie.hu/file/tti/archivum/Bodorkos_B_ertekezes.pdf (2018.12.06-i állapot szerint.)

Bradbury-Huang, H. (2010): *What is good action research? Why the resurgent interest?* Action Research 8 (1), 93–109.

Clover, D. (2011): *Successes and challenges of feminist arts-based participatory methodologies with homeless/street-involved women in Victoria*; Action Research 9 (1), 12–26.

Dick, B. (2015): *Reflections on the SAGE Encyclopedia of Action Research and what it says about action research and its methodologies*; Action Research 13 (4), 431–444.

Dillon, M. (2014): *A Foucauldian analysis of power relations in an action research study*; Action Research 12 (2), 209–223.

Greenwood, D. J. (2015): *An analysis of the theory/concept entries in the SAGE Encyclopedia of Action Research: What we can learn about action research in general from the encyclopedia*; Action Research 13 (2), 198–213.

Grill, J. (2012): *'Going up to England': Exploring mobilities among Roma from Eastern Slovakia*; Journal of Ethnic and Migration Studies 38, 1269–87.

Gustavsen, B. (2014): *Social impact and the justification of action research knowledge*; Action Research 12 (4), 339–356.

Haushofer, J.–Fehr, E. (2014): *On the psychology of poverty*; Science, 344, 6186, 862–867.

Johansson, A. W.–Lindhult, E. (2008): *Emancipation or workability? Critical versus pragmatic scientific orientation in action research*; Action Research 6 (1), 95–115.

- Ladányi J.–Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*; Napvilág Kiadó, Budapest
- L'Etang, S.–Theron, L. (2011): *A critical reflection on the participatory action process involved in the development of a Cognitive-behavioural based Counselling Intervention Programme for youth living with HIV/AIDS in a rural South African town*; *Action Research* 10 (1), 5–21.
- Letiecq, B.–Schmalzbauer, L. (2012): *Community-based participatory research with Mexican migrants in a new rural destination: A good fit?* *Action Research* 10 (3), 244–259.
- Málovics Gy.–Juhász J.–Méreiné Berki B.–Tóth J. (2017): *Kinek a részvétele? Mélyszegény társadalmi csoportok valós részvételi lehetősége a helyi fejlesztési döntésekben*; In: Bajmócy Z.–Gébert J.–Málovics Gy. (szerk.): *Helyi gazdaságfejlesztés a képességszemlélet alapján*; JATEPress, Szeged, 161–188.
- Málovics Gy.–Méreiné Berki B.–Pataki Gy.–Juhász J.–Pálné Mihók B.–Szentistványi I.–Nagy M.–Tóth J. (2018): *Confronting espoused theories with theories-in-use: Challenges of participatory action research (PAR) with marginalized communities in contributing to social change and theory building*; *Action Research*, megjelenés alatt, <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1476750318774389>
- Málovics Gy.–Mihók B.–Pataki Gy.–Szentistványi I.–Roboz Á.–Balázs B.–Nyakas Sz. (2014): *Részvételi akciókutatással a társadalmi kirekesztés ellen: egy szegedi példa tanulságai*; *Tér és Társadalom* 28 (3), 66–83.
- Málovics Gy.–Mihók B.–Szentistványi I.–Balázs B. (2011): *Kirekesztett társadalmi csoportok és helyi emberi jogok: egy szegedi részvételi akciókutatás előzetes tanulságai*; In: Pataki Gy.–Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból*; MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 84–119.
- Mani, A.–Mullainathan, S.–Sharif, E.–Zhao, J. (2013): *Poverty Impedes Cognitive Function*; *Science* 341, 6149, 976–980.
- McKenna, S. A.–Main, D. S. (2013): *The role and influence of key informants in community-engaged research: A critical perspective*; *Action Research* 11 (2), 113–124.
- Minkler, M. (2004): *Ethical challenges for the “outside” researcher in community-based participatory research*; *Health Education and Behaviour* 31, 684–701.

Mullett, J. (2015): *Issues of equity and empowerment in knowledge democracy: Three community based research examples*; Action Research 13 (3), 248–261.

O'Neill Johnson, M. (2011): *The Shifting Landscape of Health Care: Toward a Model of Health Care Empowerment*; American Journal of Public Health 101 (2), 265–270.

Painter, J.–Orton, A.–Macleod, G.–Dominelli, L.–Pande, R. (2011): *Connecting localism and community empowerment: research review and critical synthesis for the AHRC Connected Community Programme*; Project Report. Durham University, Department of Geography and School of Applied Social Sciences, Durham

Pálos D.–Binder M. (2009): *A kisebbség kisebbsége és a szegénység kultúrája: szélsőséges egyenlődsdi egy erdélyi magyar cigány közösségben*; Néprajzi látóhatár 18 (2), 93–115.

Pataki Gy.–Bodorkós B.–Balázs B.–Bela Gy.–Kelemen E.–Kohlheb N. (2011): *A vidékfejlesztés demokratizálásának lehetőségei: akciókutatás a Mezőcsáti Kistérségben*; In: Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – Akció – Kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció- és kooperatív kutatásokból*; 28–51.

Peterson, C. (1993): *Helpless Behavior*; Behaviour Research and Therapy 31 (3), 289–295.

Romeo, J. H. (2005): *Down and out in New York City: a Participant-observation Study of the Poor and the Marginalized*; Journal of Cultural Diversity 12 (4), 152–160.

Rorke, B. (2011): *Beyond Rhetoric: Roma Integration Roadmap for 2020. Priorities for an EU Framework for National Roma Integration Strategies*; Open Society Institute, Budapest

Sen, A. (2003): *A fejlődés mint szabadság*; Európa Könyvkiadó, Budapest

Shekhawat, P. S. (2011): *Positive Psychology and Amartya Sen: From Capabilities to Well-being*; Amity Journal of Applied Psychology 2 (1), 69–72.

Smith, L.–Bratini, L.–Chambers, D-A.–Jensen, R. V.–Romero, L. (2010): *Between idealism and reality: Meeting the challenges of participatory action research*; Action Research 8 (4), 407–425.

Snoeren, M. M. W. C.–Niessen, T. J. H.–Abma, T. A. (2012): *Engagement enacted: Essentials of initiating an action research project*; Action Research 10 (2), 189–204.

Szentistványi I.–Málovics Gy.–Mihók B. (2012): *Velük – értük: Résztvételi akciókutatás egy roma tanoda kialakításáért*; Módszertani Közlemények 52 (3), 40–50.

Szombati K. (2011): *A részvétel problémája az akciókutatásban: A mezőcsáti fejlesztőmunka tanulságai*; In. Pataki Gy. – Vári A. (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokból*; MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 52–83.

Travers, R.–Pyne, J.–Bauer, G.–Munro, L.–Giambrone, B.–Hammond, R.–Scanlon, K. (2013): *'Community control' in CBPR: Challenges experienced and questions raised from the Trans PULSE project*; Action Research 11 (4), 403–422.

van der Meulen, E. (2011): *Action research with sex workers: Dismantling barriers and building bridges*; Action Research 9 (4), 370–384.

Vohs, K. D. (2013): *The Poor's Poor Mental Power*; Science 341, 6149, 969–970.